

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת מטות מסעי, תשס"ט
מספר 818

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

מותו של בלעם

נאמר בפרשתנו: "וְאֶת-מִלְכֵי מִדְיָן הֲרִגוּ עַל-חַלְלֵיהֶם אֶת-אָוִי וְאֶת-רְגֵם וְאֶת-צֹר וְאֶת-חֹר וְאֶת-רְבֵעַ חַמְשֵׁת מִלְכֵי מִדְיָן וְאֶת בְּלָעַם בֶּן-בְּעֹר הֲרִגוּ בְּחָרֵב" (לא ח:), והדיון להלן יעסוק בפסוק זה בכלל ובגורלם של שבויי מלחמה בעת העתיקה בפרט.

הכתוב מבחין בין מלכי מדיין אשר נהרגו "על חלליהם", כלומר במלחמה כדרך לוחמים אחרים, וכפי שאירע לעוד מלכים במשך הזמן – מלך מלך וגורלו,¹ ובין מות בלעם בחרב. ברור שכוונת הכתוב היא לייחד את מותו ולצינו, מה שאין כן במותם של המלכים האחרים (וראו: יה' יג: כב). רש"י בעקבות חז"ל מדגיש את האירוניה ואומר שדרך אויבי ישראל שבאים בחרב ודרך ישראל שבאים בפה (בהשתדלות), ואילו כאן נקט בלעם דרך הפוכה (סבר לקללם בפה) ונענש בחרב. בלעם לא היה לוחם שמת בקרב כי אם שבוי-מלחמה, וכאן המקום להתבונן בכתוב ולבחון את גורלם של שבויים במלחמות בעבר.

ייתרה מזאת: הרעיון שיש לחוס על חייו של שבוי לאחר שנכנע ואינו מסכן את האויב הוא חדש למדי, אף כי כמובן יש לו תקדימים. הדיון להלן נוגע לשתי קטגוריות של שבויים: כלל השבויים (לוחמים ואף מי שאינם לוחמים) ושבויים 'מיוחדים' הזוכים לטיפול מיוחד.²

א. כלל השבויים

סוגיית גורלם של חיילים שנשבו בקרב במלחמות שנוהלו בעת העתיקה כמעט שלא נדונה עד כה.³ עקרונית אפשר להכליל ולומר שחיי-אדם היו קלי ערך בעולם העתיק, והריגת אויבים או מי שנחשבו ככאלה היא תופעה אנושית מתועדת היטב משחר ההיסטוריה ועד לעידן המודרני.⁴ לעתים הגיעה ההריגה לרצח-עם, היינו הכחדה טוטאלית של כל בני העם המובס, ללא תלות בשאלה אם יכולים נשים וילדים, למשל, לסכן את המנצחים. תפישת-העולם הרווחת הייתה שאין לקחת שבויים, וכאשר גברו החזקים על החלשים, הרי גם הלוחמים שהובסו בקרב ונכנעו הומתו לאחר מכן. הנכנעים לא היו שבויים אלא לזמן קצר, ולאחר מכן הרגו אותם המנצחים בדרכים שונות, לעתים בשיטתיות ולעתים באקראי. לעתים הטילו המנצחים מום בשבויים או התעללו בהם ועינום בדרכים שלעתים עולות על כל דמיון.⁴

לדוגמה אפשר להביא את הציווי שנאמר לבני ישראל קודם שכבשו את ארץ כנען (דב' כ: טו): 'לא תחיה כל נשמה כי החרם תחרימם'. לאמור – יש להרוג את כל האויבים, גם אלו שנכנעו, כמו במצוות מחיית עמלק. כיוצא בזה מסופר על ימי דוד המלך: "כִּי שֵׁשֶׁת חֲדָשִׁים יָשָׁב שָׁם יוֹאָב וְכָל יִשְׂרָאֵל עַד הַכְרִית פֶּל זָכָר בְּאֲדוֹם" (מל"א יא: טז). אף על המלך אמציהו מסופר כי: "וַעֲשֶׂרֶת אֲלָפִים חַיִּים שָׁבוּ בְנֵי יְהוּדָה וַיְבִיאוּם לְרֹאשׁ הַסֶּלַע וַיִּשְׁלִיכוּם מִרֹאשׁ הַסֶּלַע וְכָלֵם נִבְקָעוּ" (דבהי"ב כה: יב). אבל את המדיינים הזכרים הרגו בני ישראל אך הותירו בחיים את הנשים (במד' לא: ט). גם גורלם של המואבים שנכנעו לדוד לא שפר עליהם, ככתוב: "וַיִּפֶּן אֶת מוֹאָב וַיְמַדְדֵם בְּחָבֶל"

¹ שופטים ח: כא; שמו"א לא: ד; דבהי"ב יח: לג; מל"ב כג: כט; ועוד.

² P. van Minnen, "Prisoners of war and hostages in Graeco-Roman Egypt", *Journal of Juristic Papyrology*, 30 (2000), pp. 155-163.

³ ג' דיימונד, *השימפנזה השלישי* (תרגום: גבי פלג), ירושלים תשנ"ה, עמ' 246-276.

⁴ William J. Hamblin, *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC*, London and New York: Routledge 2006, pp. 208-209, 366-363.

השפב אותם ארצה וימדד שני חבלים להמית ומלא החבל להחיות ויהי מואב לדוד לעבדים נשאי מנחה" (שמו"ב ח:ב).

ברור אפוא שהפעילות הצבאית המקובלת בעולם העתיק דמתה ל'טיהור' אתני ללא תלות בפעולות הלחימה. ראוי לציין שהמוסר היהודי המפורסם לא מצא כל פסול בהתנהגות זו, ולא קם נביא בישראל שיצא נגד 'הריגה מיותרת', מונח אשר לא היה קיים בעבר. יהיה ראוי לציין שכשם שישראל הרגו, כך אף נהרגו, וכבר אמר המקונן: "דָרַךְ קָשְׁתוֹ וַיִּצְיִבְנִי כַמְטָרָא לַחֶץ" (איכ' ג:יב). כאמור, חיי אדם נחשבו לכולם.

בשנת 627 נאלצו בני קריט'ה להיכנע לצבאו של מוחמד, ולאחר מכן נערפו כ-400 גברים (ולפי מסורות אחרות יותר מזה), ואילו הנשים והילדים נמכרו לעבדות, וכך הקיץ הקץ על שבט יהודי¹. בדרך דומה נהגו הצבאות בימי הביניים, ולא מעט שבויים נטבחו על ידי שוביהם ללא כל תכלית.²

ב. שבויים מיוחדים

גורלם המר של השבויים נוגע לקבוצות גדולות של שבויים ללא ייחוד, אך היו שבויים בעלי מעמד מיוחד, בעלי ייחוס או בעלי תפקיד, אשר 'זכו' לעתים ל'טיפול מיוחד'. לדוגמה, לאחר שנכבשה טרויה, שחט אכילס – לזכרו של רעו פטרוקולוס – ארבעה סוסים, שני כלבים ו-12 מבני אצילי טרויה (אודיסיאה כג, 175). במאה הרביעית לפנה"ס נהגו כך גם הרומאים לאחר ניצחונם על פרוג'ה האטרוסקית: שחטו שבויים קרבנות-אדם לפולחן לאלוהיהם.³ שבוי במעמד מיוחד צפוי היה למוות מיוחד.

את חמשת מלכי האמורי תלה יהושע (יה' י:כו), ואת אגג מלך עמלק שיסף שמואל הנביא (שמו"א טו:לג). מלך בבל עיוור את צדקיהו מלך יהודה (לאחר ששחט את בניו), וברור אפוא שחייל רגיל שנכנע לא דמה גורלו לגורלו של מלך. על פי הדרגה הייתה הענישה.

מכל זה עולה שמותו של בלעם בחרב צוין בתורה ללמדנו שהוא הומת מוות מיוחד. נראה שכוונת הפסוק ללמדנו ש'המנהיג הרוחני' הראשי של אויבי ישראל הוצא להורג בטקס בעל אופי צבאי, מעין 'מסדר סיום'. כל החיילים נאספו לחזות במראה כיצד בלעם נהרג בחרב, ומותו סימן את סיום המלחמה (כמו מותם של מנהיגי המרד ברומאים שנים רבות לאחר מכן).

בלעם – ממקרא לחז"ל

במשך הדורות שינה עם ישראל את פניו. בימי בית ראשון לחמו אבותינו בארם, באדום ובמואב ואף הרגו את אויביהם בחרב, ובלעם בכלל זה. ואולם משחרבה ירושלים בימי בית ראשון העתיקה האומה את מוקד כוחה מכוח פיזי לכוח רוחני, בבחינת (אבות ד, א) "איזהו גיבור – הכובש את יצרו". שוב לא נחשב דוד המלך לוחם אשר הכה ברבבותיו ומדד את אויביו בחבל, כי אם תלמידו של עירא היאירי, אשר טיהר אישה לבעלה.⁴ והנה כשם שדמותו של דוד עברה מטא-מורפוזה בתודעת החכמים, כך אירע לבלעם. האויב אשר הומת בחרב במקרא, מוות פיזי, הומת על ידי חז"ל מוות רוחני כשקבעו שאין לו חלק לעולם הבא (סנהדרין י"ב"ב). התנאים ראו בבלעם את דמות הרשע (אבות ה, יט), וחכמי האגדה תיארוהו בצבעים שונים, שהצד השווה שבהם הוא שבלעם נולד כביכול מחדש.⁵ דומה שהשינוי שאירע לדמותו של דוד המלך מזה ולדמותו של בלעם מזה אינם אלא השתקפות של השינוי שחל בעם ישראל: עם אשר נברא מחדש.

סיכום

גורלם של לוחמים היה תלוי בראש ובראשונה בניצחונם או בהפסדם בקרב. אבוי למובסים, שכן גם אם נפלו בשבי חיים, אין פירושו של דבר שחייהם ניתנו להם לשלל, לא בעת העתיקה, לא בימי הביניים ואף לא בעידן המודרני.⁶ אכן, במהלך הדורות התפתחו חוקי מלחמה בין האומות, והם נועדו בין השאר להיטיב את מצבם של השבויים, אך אלו לא תמיד יושמו, שכן היו תלויים בהחזרת ערכי-מוסר חדשים לחברה.⁷

¹ מ"י קיסטר, מחקרים בהתהוות האסלאם, ירושלים תשנ"ט, עמ' 98-77.

² א' פרידמן, "אלימות כלפי שבויים בממלכה הצלבנית", היסטוריה, 11 (תשס"ג), עמ' 46-21 (התמונה בסוף המאמר מובאת ממאמר זה, עמ' 45).

³ ז'ק ארגון, חיי יום-יום אצל האטרוסקים (תרגום: דליה טסלר), תל-אביב תשכ"ח, עמ' 195-194.

⁴ במדבר רבה ג, ב; ברכות ד ע"א; א' שנאן, "על דמותו של המלך דוד בספרות חז"ל", בתוך: י' זקוביץ, דוד – מרועה למשיח, ירושלים תשנ"ו, עמ' 181-199.

⁵ י"ה שור, מאמרים, ירושלים תשל"ב, עמ' 173-164; נ"ש ליבאוויטש, דורש רשומות האגדה, מהדורה שלישית, ירושלים תרפ"ט, עמ' 27-37; G. Vermes, *Scripture and tradition in Judaism: Haggadic studies*, Leiden 1961 (rep. 1973), pp. 127-177; Judith R. Baskin, *Pharaoh's counsellors: Job, Jethro, and Balaam in rabbinic and patristic tradition*, Chico, California 1983, pp. 75-113.

⁶ א' מילשטיין, עלילת דם בדיר-יאסין, חסר מקום דפוס [תל-אביב] תשס"ז, עמ' 124-128.

⁷ Scott R. Morris, "The Laws of War: Rules by Warriors for Warriors", *The Army Lawyer*, December 1997, pp. 4-13.

ההיסטוריה של עם ישראל אשר בראשיתו היה 'ארצי' ובהמשכו נהפך ל'רוחני' משתקפת בתודעה היהודית ביחסו לבלעם. כגורלו של עם ישראל כך גורלו של בלעם עבר תהפוכות, ואם במקרא נקבע מותו בחרב, הרי חז"ל המיתוהו מחיי העולם הבא, כדינם של רשעים, ובחרו לדבוק בתלמידיו של אברהם אבינו.

שבויים מוסלמים מוצאים להורג לעיני המלך ריצ'רד לב-הארי
(תמונה מכתב-יד צרפתי, הובא במאמרה של א' פרידמן)

פרופ' מאיר בר-אילן
המחלקה לתלמוד

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>